

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΑΝΤΗΣ - ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ

(Επιμέλεια)

Μωρά και μητέρες

Τα ψυχοκοινωνικά προβλήματα των βρεφών, των παιδιών και των οικογενειών τους είναι σε όλο το δυτικό κόσμο ανάμεσα στα πιο σημαντικά προβλήματα της δημόσιας υγείας. Τα αίτια των προβλημάτων είναι κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και ηθικά. Η αντιμετώπισή τους πρέπει να λάβει υπόψη εγκαίρως όλους αυτούς τους παράγοντες.

Το βιβλίο αυτό περιέχει τα αποτελέσματα ερευνητικού προγράμματος για την προαγωγή της ψυχοκοινωνικής υγείας των μωρών και των μητέρων τους. Στόχος του προγράμματος υπήρξαν οι επαγγελματίες πρωτοβάθμιας περίθαλψης και η εκπαίδευσή τους, ώστε να μπορούν να παρέμβουν βοηθώντας την αρμονική ανάπτυξη των παιδιών και αξιοποιώντας το δυναμικό των οικογενειών.

Το βιβλίο υποστηρίζει πόσο σημαντική είναι για την αρμονική εξέλιξη των παιδιών η έγκαιρη παρέμβαση, από την εγκυμοσύνη και μέχρι να γίνουν τα παιδιά δύο χρόνων. Περιέχει πλούσιο υλικό γύρω από τη μετάβαση στη γονική ιδιότητα, τη γονική συμπεριφορά, την ανάπτυξη των παιδιών και τις ανάγκες τους, χρήσιμο σε όλους όσοι εργάζονται με παιδιά και γονείς αυτή την πρώιμη φάση της ανάπτυξης. Δείχνει πόσο τα προβλήματα της ψυχοκοινωνικής υγείας είναι σύνθετα και επιβεβαιώνει την ανάγκη συνεργασίας ειδικών από το χώρο της παιδοψυχιατρικής, της ψυχανάλυσης, της κοινωνικής ψυχολογίας, της εξελικτικής ψυχολογίας, της αναπτυξιακής παιδιατρικής, της δημόσιας υγείας και της νοσηλευτικής.

Στο εξώφυλλο:

Pablo Picasso, «Mère et enfant devant un rideau rouge»

ISBN 960-03-2458-1

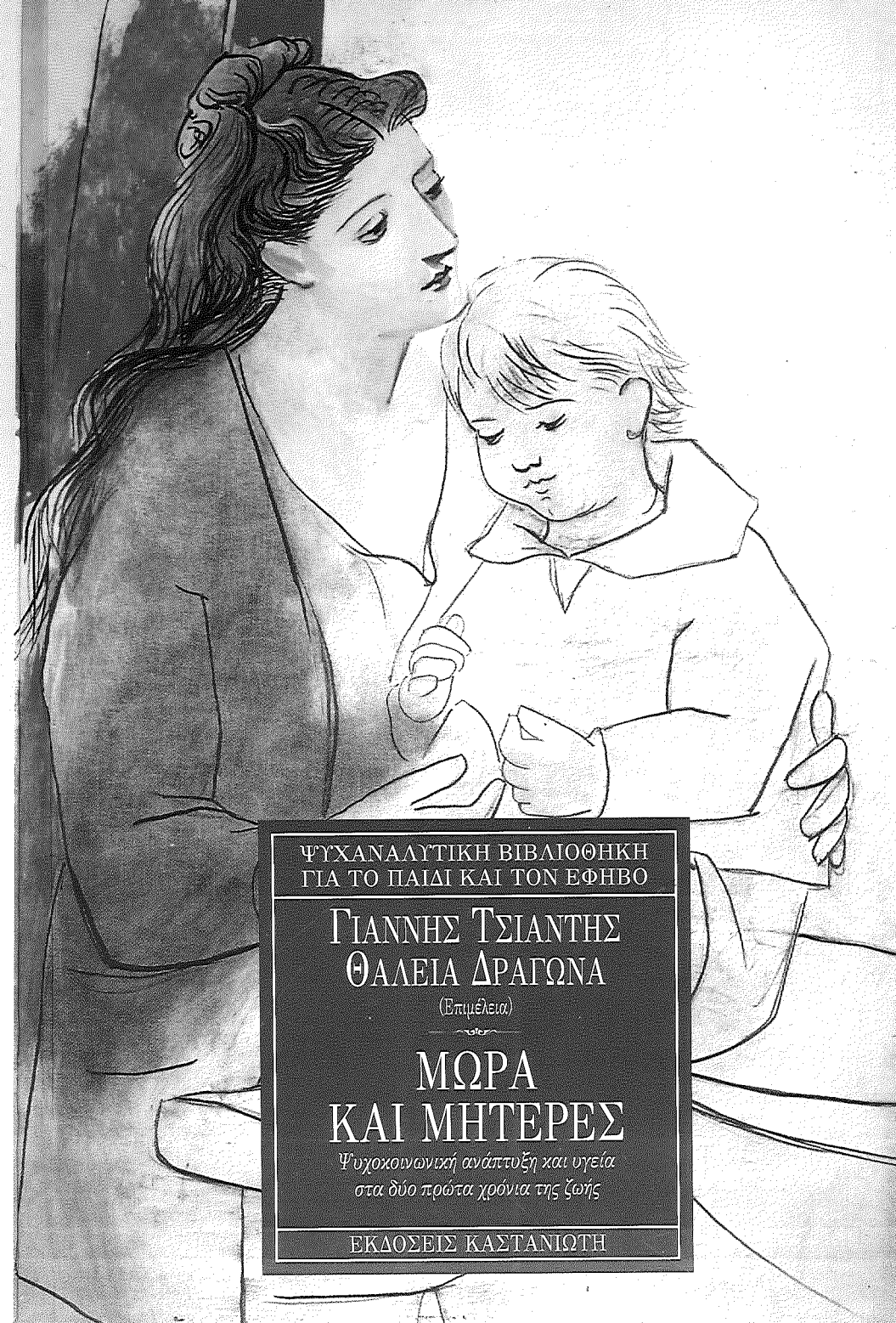

9 789600 324587

Μωρά και μητέρες

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΑΝΤΗΣ
ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ

(Επιμέλεια)

ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΦΗΒΟ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΑΝΤΗΣ
ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ

(Επιμέλεια)

ΜΩΡΑ
ΚΑΙ ΜΗΤΕΡΕΣ

Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και υγεία
στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΠΑΤΕΡΑΣ, Ο ΞΕΧΑΣΜΕΝΟΣ ΓΟΝΙΟΣ¹

ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ

Έως το 1970 οι μελέτες που είχαν ασχοληθεί με τη μετάβαση στην πατρότητα ήταν ελάχιστες. Τις λίγες αυτές μελέτες είχαν απασχολήσει κυρίως οι ψυχοπαθολογικές διαστάσεις του θέματος και όχι οι «συνήθειες» εμπειρίες των ανδρών. Στη συνείδηση κλινικών και ερευνητών, το σημαντικό πρόσωπο για τη φυσιολογική εξέλιξη του βρέφους ήταν η μητέρα, ενώ ο πατέρας, τουλάχιστον έως το φαλλικό στάδιο της ανάπτυξης, δεν αποτελούσε μέρος της εικόνας. Οι γονικές φιλοδοξίες, η επιθυμία για δημιουργία ζωής παρέμεναν γενικά συνυφασμένες με τις μητρικές φιλοδοξίες και τα θηλυκά προνόμια. «Σαν να πρέπει, για να 'σαι γονιός, να είσαι απαραίτητα και γυναίκα», έγραφε ο Ross (1982, σ. 20). Ωστόσο η παραγνώριση του προοιδιπόδειου πατέρα όχι μόνο τον στερεί από πολύτιμες διαστάσεις του ρόλου του, αλλά και με μια έννοια στρεβλώνει την εξέλιξη της σχέσης μητέρας-βρέφους. Αυτό έλεγε η Burlingham το 1973, όταν καλού-

1. Μέρος του κεφαλαίου αυτού προέρχεται από το βιβλίο *Οδύοντας προς την πατρότητα: Εξιχνίαση μιας παραγνωρισμένης πορείας*, των Θ. Δραγώνα και Δ. Ναζίρη, Εξάντας, Τρίαψις Λόγος, 1995.

σε τους συνεργάτες της να διερευνήσουν την ψυχοδυναμική της πατρότητας και ειδικότερα τις φαντασιώσεις του πατέρα, τόσο από την αρχή της εγκυμοσύνης έως τον τοκετό, όσο και κατά τη διάρκεια των πρώτων εβδομάδων της ζωής του παιδιού, τις προσδοκίες του σε σχέση με την ανάπτυξή του, το ζύπνημα των θηλυκών του τάσεων, τα συναισθήματα ζήλιας για την αποκλειστική ενασχόληση της μητέρας με το βρέφος και τον αντίκτυπο που όλα αυτά μπορεί να έχουν στις λανθάνουσες μνήμες σε σχέση με τα δικά του γονικά πρόσωπα.

Φωνές σαν κι αυτές της Burlingham, του Ross, του Lamb και άλλων, τα ερευνητικά δεδομένα που αποκαλύπτουν ότι το βρέφος διαθέτει την έννοια «πατέρας» μόνον τρεις ή τέσσερις εβδομάδες αργότερα από ό,τι αυτήν της μητέρας και το ότι η σχέση με τον πατέρα αρχίζει ήδη από το δεύτερο ή τρίτο μήνα (Greenacre, 1966· Abelin, 1975· Mahler, Pine και Bergman, 1975), καθώς και οι ραγδαία εξελισσόμενες κοινωνικές και οικογενειακές δομές, άρχισαν να φέρνουν τον «ξεχασμένο γονιό» στο προσκήνιο. Με τη συμμετοχή που καλείται ο άνδρας να υιοθετήσει κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, κατά τον τοκετό και στο μέγιστο του παιδιού, ο πατέρας ενδύεται ένα νέο πρόσωπο.

Η ΕΠΙΘΥΜΙΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙ ΣΤΟΝ ΑΝΔΡΑ

Η πατρότητα προφανώς δεν προσδιορίζεται από την ίδια βιολογική αμεσότητα που χαρακτηρίζει τη μητρότητα. Η αναπαράσταση που διαμορφώνει ο μελλοντικός πατέρας για το παιδί του βασίζεται σε προσδοκίες και φαντασιώσεις παρά σε ψυχοβιολογικές παραμέτρους. Ωστόσο η Benedek (1970) προτείνει μια ερμηνεία «ψυχοβιολογικής» τάξεως, υποστηρίζοντας ότι ο ανδρι-

κός αναπαραγωγικός ρόλος έχει τις ρίζες του στο ένστικτο της επιβίωσης που καθορίζει την ποιότητα της πατρότητας. Εντυπωσιασμένη η Benedek από το πώς εξέφραζαν την αίσθηση της πατρότητας οι άνδρες που έφευγαν για τον πόλεμο και άφηναν τη γυναίκα τους έγκυο με ένα μωρό που ίσως δε θα έβλεπαν ποτέ, υποστηρίζει ότι η λειτουργία του πατέρα περιλαμβάνει τη δυνατότητά του να παρέχει και να συντηρεί, να διαθέτει δηλαδή αυτό που ονόμασε «γνήσια πατρική αίσθηση», η οποία επιτρέπει στον πατέρα να έχει άμεση και ενσυναισθητική αντίδραση απέναντι στα παιδιά του.

Αντίστοιχη είναι, με μια έννοια, και η θέση των Greenberg και Morris (1974) όταν περιγράφουν, στο πλαίσιο της πολυσύζητημένης ερευνητικής τους εργασίας, την έντονη απορρόφηση του πατέρα και την προσήλωσή του στο νεογέννητο βρέφος (engrossment). Η έξαρση, η έλξη, η αυξημένη αίσθηση αυτοεκτίμησης, η έντονη επιθυμία του πατέρα να κοιτάζει και να αγγίζει το μωρό του, αποτελούν για τους Greenberg και Morris μια βασική, έμφυτη τάση σε όλους τους άνδρες. Τάση που ενδεχομένως διαπλέκεται με πολιτισμικές παραμέτρους και οπωσδήποτε ενισχύεται από το ίδιο το βρέφος. Και οι δύο αυτές θέσεις, της Benedek και των Greenberg και Morris, είναι πρόδρομοι αυτού που αργότερα ο Pruett (1983) ονόμασε «βιορυθμικό συγχρονισμό», για να χαρακτηρίσει την ενσυναισθητική φροντίδα του πατέρα.

Ο Diamond (1986), αντλώντας κυρίως από ψυχαναλυτικά προσανατολισμένους συγγραφείς, συνοψίζει τις διαφορετικές εκδοχές της επιθυμίας για παιδί, έτσι όπως εκδηλώνονται στον άνδρα μέσα στην εξελικτική του πορεία. Αρχίζει από τις πρώτες, αρχαϊκές επιθυμίες του μικρού αγοριού να τεκνοποιήσει, ώστε να κυριαρχήσει στις προϊδιπόδειες συγκρούσεις. Στην ηλι-

κία αυτή οι ενεργητικές και παθητικές φαντασιώσεις αγοριών και κοριτσιών μοιάζουν μεταξύ τους, χαρακτηριστικό που υπογραμμίζει τα αμφισεξουαλικά στοιχεία που ενυπάρχουν σε αυτή την επιθυμία. Η αρχική επιθυμία για παιδί αναπτύσσεται στο στοματικό και το πρωκτικό στάδιο, και οι φαντασιώσεις της εγκυμοσύνης και του τοκετού εκφράζονται μέσω μιας στοματικής συγχώνευσης και πρωκτικής αναγέννησης της μητέρας. Με την έλευση της οιδιπόδειας περιόδου, οι φαντασιώσεις αγοριών και κοριτσιών γύρω από την επιθυμία για παιδί παίρνουν διαφορετικές κατευθύνσεις και σημασίες. Η ανακάλυψη των γυναικείων γεννητικών οργάνων, το άγχος ενουχισμού, η ταύτιση με τον πατέρα αναγκάζουν το μικρό αγόρι να παραιτηθεί από τη θηλυκή επιθυμία του να αποκτήσει παιδί και να προχωρήσει στην επιθυμία να αποκτήσει παιδί από τη μητέρα του.

Η επιθυμία για παιδί στον άνδρα μπορεί να πάρει μια μετουσιωμένη μορφή που είναι προϊόν φθόνου ή δέους απέναντι στη γυναικεία δυνατότητα για τεκνοποίηση. Κατά τον Ross (1982), η θηλυκή μητρική ταύτιση δεν είναι παθητική. Αντίθετα, βιώνεται από το αγόρι ως επίτευγμα, ως δύναμη και ανταγωνισμός με τη μητέρα. Με το να γίνει πατέρας του παιδιού της γυναίκας του, και ταυτιζόμενος τόσο με το παιδί του όσο και με τη μητέρα του, ο πατέρας διευθετεί την αρχαϊκή του επιθυμία κατοχής του στήθους της μητέρας. Ίσως το αγόρι δεν παραιτείται ποτέ από το φθόνο και το δέος για τη μητέρα, και η επιτυχής μετουσίωσή τους να είναι αυτή που ευνοεί μια υγιή πατρότητα (Kubie, 1974).

Η επιθυμία για παιδί μπορεί να συγκαλύπτει μια μετουσιωμένη επιθυμία εξάρτησης. Το παιδί δίνει μια ενδεχόμενη διέξοδο στη διαπάλη ανάμεσα στις εξαρτητικές ανάγκες και στην αποποίησή τους. Η επιθυμία για παιδί και η απόκτησή του προσ-

δίδουν στον άνδρα την επιβεβαίωση του ανδρισμού του μέσα από την ταύτιση με το δικό του πατέρα και την ανατροπή του εξαρτητικού ρόλου γονιού-παιδιού, παίρνοντας τώρα με τη σειρά του τη θέση αυτού που φροντίζει τον πιο αδύνατο. Με την πατρότητα ο άνδρας αντικαθιστά τη μητέρα με τον πατέρα στον οποίο μπορεί να μοιάσει. Αυτή η διεργασία επιτρέπει στον άνδρα να συμφιλιωθεί με τις απωθημένες και συχνά διαταρακτικές («μητρικές») τάσεις του (Ross, 1982). Η αποδοχή των «θηλυκών και μητρικών αναγκών», υποστηρίζει ο Diamond (1986), εκπροσωπεί για πολλούς άνδρες τη στροφή από μια βρεφική εξάρτηση σε μια πιο ώριμη συνθήκη. Η προοπτική της γονικής ιδιότητας υπόσχεται τη δυνατότητα επανάκτησης μιας συγχώνευσης χωρίς να κινδυνεύει η αυτονομία, προνόμιο διπλά ελκυστικό για τον άνδρα. Ο άνευ όρων θαυμασμός και η αγάπη που εκφράζει το παιδί προς τους γονείς μοιάζει να προσφέρει απεριόριστες δυνατότητες επανόρθωσης στους άνδρες που χρειάζονται να ικανοποιήσουν τις υγιείς συμβιωτικές τους επιθυμίες.

Η επιθυμία για παιδί συνδέεται επίσης με την τάση που αναδύεται στη φάση της ενήλικης ζωής για δημιουργία και καθοδήγηση της επόμενης γενιάς (Erikson, 1963). Έτσι, η επιθυμία για απογόνους παίρνει τη μορφή επιθυμίας για συνέχεια και προέκταση του ίδιου του εαυτού. Μέσα σε μια τέτοια επιθυμία προέκτασης του εαυτού μπορεί να συναντήσουμε και κάποια ναρκισσιστικά στοιχεία που ενεργοποιούνται με το τέλος μιας πιο ανέμελης ζωής και με λιγότερες υποχρεώσεις από αυτή του γάμου και της γονικής ιδιότητας. Ύπαρξιακή αγωνία και φόβοι θανάτου ανακινούν στη συνέχεια επιθυμίες παντοδυναμίας, που μπορούν να ικανοποιηθούν με την αίσθηση της επιβίωσης μέσα από τους απογόνους.

Μια ακόμα επιθυμία για παιδί, στην οποία αναφέρεται ο

Diamond, είναι αυτή που πηγάζει από τις επιθυμίες αναπλήρωσης και ταύτισης με στόχο την αναβίωση των γονιών του μελλοντικού πατέρα. Οι συγκρούσεις που πηγάζουν από τη διάβιου πορεία αποχωρισμού-ατομικοποίησης (Mahler, 1968) επανέρχονται στο προσκήνιο καθώς ο νέος άνδρας απομακρύνεται από την οικογένεια καταγωγής. Εξάλλου στην πορεία αυτής της αναπτυξιακής κατάκτησης υπερτονίζεται η διαλεκτική ανάμεσα στην ανάγκη του αποχωρισμού και τη σύνδεση, ανάγκες που, από μια άποψη, είναι αποκλίνουσες. Συχνά τέτοιες στιγμές βιώνονται με ενοχή. Η επιθυμία για παιδί μπορεί να εξυπηρετήσει μια ανάγκη επανόρθωσης, όπου ο άνδρας θα προσφέρει στους γονείς του το παιδί που ο ίδιος δεν μπορεί να είναι πια γι' αυτούς. Επιπλέον τα εγγόνια αναζωογονούν τους παππούδες προσφέροντάς τους ναρκισσιστικές ικανοποιήσεις, αντισταθμιστικές της μειωνόμενης δύναμής τους. Αυτή η επιθυμία του άνδρα, για αναζωογόνηση των γονιών του, αναζωογονεί και τον ίδιο, ο οποίος ταυτίζεται μαζί τους και έτσι μπορεί να αντιμετωπίσει άλλους αποχωρισμούς-ατομικοποιήσεις αργότερα στη ζωή.

Τέλος, η επιθυμία για παιδί είναι άρρηκτα συνδεδεμένη και με τις ανάγκες του συγκεκριμένου ζευγαριού, ανάγκες άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο υγιείς, για επανόρθωση, βελτίωση, έκταση και ανάπτυξη της σχέσης. Μέσα στην οικονομία των σχέσεων του ζευγαριού διαπλέκονται οι επιθυμίες του καθενός για παιδί. Από τη στιγμή που θα διατυπωθεί η επιθυμία για παιδί από τον έναν ή τον άλλο, ή ακόμα και από τους δύο, η προηγούμενη ισορροπία του ζευγαριού θα διαταραχθεί. Και είναι η διαχείριση αυτής της επιθυμίας, από τον καθένα ξεχωριστά αλλά και σε συνεχή μεταξύ τους διαλεκτική σχέση, η οποία θα οδηγήσει σε νέα ομοίσταση του συστήματος του ζευγαριού.

Με άλλα λόγια, η επιθυμία για παιδί στο αγόρι και αργότε-

ρα στον άνδρα δεν είναι μονοσήμαντη. Μπορεί να πάρει διάφορες μορφές μέσα στην εξελικτική του πορεία. Οι επιθυμίες αυτές συμπίπτουν με την ψυχική πραγματικότητα του μελλοντικού πατέρα και παραμένουν, σε μεγάλο βαθμό, ασυνείδητες για τα υποκείμενά τους.

ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ

Ο πατέρας βιώνει τα ψυχοβιολογικά γεγονότα της εγκυμοσύνης, της ανάπτυξης και του σκιρτήματος του εμβρύου, της γέννας και του θηλασμού από «δεύτερο χέρι». Προφανώς πρόκειται για μια πολύ λιγότερο «αντικειμενική» εμπειρία για τον άνδρα από ό,τι για τη γυναίκα. Ο πατέρας χρειάζεται να βασιστεί στην ψυχολογική του δυνατότητα να οραματιστεί το βρέφος («υποκειμενικά»), να το αναπαραστήσει, να προβλέψει τη σχέση μαζί του. Επιπλέον, σε πλήρη αντίθεση με τη σύντροφό του, ο πατέρας δε συγκεντρώνει την προσοχή των άλλων. Έτσι οι άνδρες συχνά αισθάνονται απομονωμένοι και βιώνουν συναισθηματικά μοναξιάς (Fasteau, 1974· Lewis, 1982· Grossman, 1987· Trad, 1990· Dragonas και συνεργάτες, 1992). Πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας αποδιοργάνωσης των εξαρτητικών αναγκών του άνδρα. Καθώς η σύντροφός του είναι απορροφημένη από τις δικές της σωματικές και ψυχολογικές αλλαγές, δεν είναι σε θέση να τον στηρίξει στις εξαρτητικές του ανάγκες που εντείνονται. Η στέρηση απέναντι σε ανάγκες που εκείνη κάποτε ικανοποιούσε επαυξάνει το αίτημα της προσοχής και του ενδιαφέροντός της. Πρόκειται για ασυνείδητη αναβίωση του αιτήματος για αμέριστο ενδιαφέρον από τη μητέρα των παιδικών χρόνων (Zillboorg, 1931· Liebenberg, 1969· Osofsky, 1982). Η εγκυμοσύνη της συ-

ντρόφου επανενεργοποιεί στον άνδρα τις βρεφικές συγκρούσεις που έζησε, είτε όταν η μητέρα τον εγκατέλειψε με μια καινούργια εγκυμοσύνη είτε όταν η διεργασία του οιδιποδείου τον ανάγκασε να απομακρυνθεί.

Η διεργασία των ταυτίσεων με τον πατέρα ή τη μητέρα της παιδικής αλλά και της ενήλικης ζωής είναι πολύ καθοριστική κατά τη μετάβαση στην πατρική ιδιότητα. Οι πατέρες που δε «χόρτασαν» ψυχολογικά το δικό τους πατέρα δεν μπορούν να ανακτήσουν επαφή με τον «καλό πατέρα» και είναι σε πολύ δυσκολότερη θέση να συντονιστούν με τις συντρόφους τους και να προχωρήσουν σε μια «συμμαχία της εγκυμοσύνης» (Deutscher, 1971). Μελέτη που πραγματοποιήθηκε με δείγμα Ελλήνων ανδρών που γίνονταν για πρώτη φορά πατέρες, και που στηρίχθηκε σε κλινική μεθοδολογία, αποκάλυψε ότι η διεργασία των ταυτίσεων υπήρξε καθοριστική για τη διαδικασία απεμπλοκής από την οικογένεια καταγωγής και για το πώς οι άνδρες, εγκλωβισμένοι σε ανεπίλυτες συγκρούσεις με έναν από τους δύο ή και τους δύο γονείς, αντιμετώπιζαν δυσκολίες να ενστερνιστούν την πατρική λειτουργία και να υιοθετήσουν τον πατρικό ρόλο (Δραγώνα και Ναζίρη, 1995).

Συναισθήματα δέους χαρακτηρίζουν το τέλος της εγκυμοσύνης και τον τοκετό. Συμβαίνει «κάτι» που βρίσκεται πέρα από τη δυνατότητα του πατέρα να το ελέγξει και που αποκτά σχεδόν μαγικές και μυστηριώδεις διαστάσεις. Κάποιοι άνδρες αυτό το θεωρούν μεγαλειώδες και άλλοι το αντιμετωπίζουν με φρίκη. Εμπειρικά δεδομένα αποκαλύπτουν ότι οι περισσότεροι άνδρες που είναι παρόντες στον τοκετό βιώνουν ένα νέο επίπεδο συναισθήματος, άλλοτε πολύ θετικό και άλλοτε πολύ αρνητικό (Gurwitt, 1976). Είναι αρκετά σύνηθες το ιδιαίτερα έντονο συναίσθημα, οι γνωστικές παραποιήσεις, η αίσθηση της αποπρο-

σωποποίησης και οι ψυχοσωματικές αντιδράσεις που βιώνουν οι πατέρες (Diamond, 1986).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί το φαινόμενο της αρρενολοχείας, ψυχικό σύνδρομο της πατρότητας με τη μορφή σωματικών συμπτωμάτων. Πρόκειται για εκδηλώσεις του φαινομένου που είναι γνωστό ως «couvade» (εκκόλαψη/επάωση) και που στα ελληνικά έχει αποδοθεί ως «λοχεία του συζύγου». Πρώτη η εθνολογική έρευνα εντόπισε κοινωνίες όπου στο πλαίσιο μιας τελετουργικής διαδικασίας, μέσα από προδιαγεγραμμένες συμπεριφορές που περιλαμβάνουν υποχρεώσεις και απαγορεύσεις, ο άνδρας παρακολουθεί την περίοδο της εγκυμοσύνης, υποδύεται πόνους τοκετού αντίστοιχους με αυτούς της γυναίκας του, υπακούει σε ταμπού της λοχείας. Το φαινόμενο, πλούσιο σε συνδηλώσεις, προσέφερε έδαφος στην ψυχολογία για να εμβαθύνει στις αντιδράσεις των ανδρών απέναντι στην εγκυμοσύνη, στη σύγχρονη δυτική κοινωνία. Στις σύγχρονες κοινωνίες, χωρίς να διαθέτει έναν προφανή τελετουργικό χαρακτήρα, η αρρενολοχεία εμφανίζεται ως ατομική εκδήλωση. Και ενώ στην τελετουργική αρρενολοχεία δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αλλά ούτε και ενδιαφέρει, κατά πόσο το σώμα του κάθε πατέρα πραγματικά υποφέρει, στην αρρενολοχεία του δυτικού πολιτισμού οι ατομικές ψυχοσωματικές εκδηλώσεις θεωρούνται αποτέλεσμα μιας ασυνείδητης επιθυμίας του πατέρα να συμμετάσχει στο ρόλο της μητέρας.

Το σύνδρομο της αρρενολοχείας, με τη μορφή σωματικών συμπτωμάτων, εμφανίζεται στο 10 με 20% των ανδρών ή ίσως και περισσότερο (Trethowan και Conlon, 1965· Trethowan, 1968· Liebenberg, 1969· Lipkin και Lamb, 1982· Benvenuti και συνεργάτες, 1989· Borgen, 1989). Τα συνηθέστερα συμπτώματα που αναφέρονται είναι η μειωμένη όρεξη για φαγητό, ναυτία, έμετοι,

πονόδοντος, κολικός του νεφρού, πόνος στο στομάχι, αμυγδαλίτις, χαλάζιο και κριθαράκι στο μάτι, δερματικοί ερεθισμοί και ιδιαίτερα μεγάλη αύξηση βάρους (έως και δεκαπέντε κιλά, τα οποία ο άνδρας χάνει συνήθως με ευκολία μετά τη γέννηση του παιδιού). Είναι ολοφάνερο ότι κάποια από αυτά τα συμπτώματα, όπως οι στομαχικές διαταραχές, οι κολικοί, η ναυτία και η αύξηση του βάρους, μπορούν να αποδοθούν με ευκολία στην εγκυμοσύνη μέσα από ένα μηχανισμό ταύτισης. Το πιο ενδιαφέρον, ίσως, στοιχείο σχετικά με την αρρενολογία είναι ότι η πρόελευση και το νόημα αυτών των συμπτωμάτων περνούν απαρατήρητα. Δεν πηγαίνει στο μυαλό των ανδρών να τα συνδέσουν με την εγκυμοσύνη της συντρόφου τους, ούτε αναζητούν ιατρική γνώματευση. Μοιάζει να προτιμούν να υποφέρουν σιωπηρά. Εξάλλου και οι γύρω δε φαίνεται να τα παίρνουν στα σοβαρά, γιατί η κοινωνία δεν αναγνωρίζει την αρρενολογία με αυτή τη μορφή. Αντίθετα, η Delaisi de Parseval (1981) επισημαίνει τη σημασία της αποδοχής της αρρενολογίας, ώστε να επιτραπεί στον άνδρα να βιώσει τη σωματική διάσταση της πατρότητας, έστω και με το μερικό αυτό τρόπο.

Εμπειρικές μελέτες της ψυχολογικής κατάστασης των ανδρών, πολλές από τις οποίες κάνουν χρήση ομάδας ελέγχου, δείχνουν ότι οι επικείμενοι πατέρες νιώθουν συχνά αυξημένο άγχος και υποφέρουν με μεγαλύτερη συχνότητα από κάποια μορφή ηπιότερης ή βαρύτερης κατάθλιψης (Osofsky και Osofsky, 1980· Gerzi και Berman, 1981· Scott-Heyes, 1982· Dragonas και συνεργάτες, 1992). Οι Osofsky και Culp (1989) σε διαχρονική μελέτη τους, που εκτείνεται από την εγκυμοσύνη έως τα πρώτα τρία χρόνια της ζωής του παιδιού, εντόπισαν 29% των ανδρών να παρουσιάζουν ενδείξεις κλινικής κατάθλιψης και 47% μειωμένη αίσθηση αυτοεκτίμησης. Ακόμα μεγαλύτερη, γύρω στο έ-

να τρίτο, είναι η συχνότητα των καταθλιπτικών συμπτωμάτων που, όπως αναφέρουν οι Atkinson (1979) και Zaslou και συνεργάτες (1985), νιώθουν οι άνδρες στις πρώτες εβδομάδες μετά τον τοκετό, φαινόμενο που θυμίζει τη βραχύχρονη επιλόχεια μελαγχολία που αισθάνονται οι γυναίκες. Άλλες, πάλι, εμπειρικές φύσεως μελέτες εισηγούνται μειωμένο άγχος (Grossman και συνεργάτες, 1980· Scott-Heyes, 1982· Teichman και Lahav, 1987· Hyman, 1995), το οποίο είτε αποδίδουν στην ενεργοποίηση μηχανισμών άρνησης απέναντι στο άγχος είτε ακόμα στο γεγονός ότι η παρουσία του νέου μωρού βοηθάει τον πατέρα να διαχειριστεί το άγχος του και την ένταση. Οι ερμηνείες της ψυχολογικής αναστάτωσης που βιώνουν οι άνδρες κατά τη μετάβαση στην πατρότητα είναι λίγο πολύ αυτές που ήδη αναφέρθηκαν: αναζωπυρούμενη οιδιπόδεια δυναμική, αναβίωση ανταγωνισμών με τα αδέρφια της παιδικής ηλικίας, ενοχές για τα αμφιθυμικά συναισθήματα. Σε ένα πιο συνειδητό επίπεδο, οι άνδρες βιώνουν έντονες αλλαγές στην αίσθηση των υποχρεώσεων που αναλαμβάνουν και αβεβαιότητα για την επίδραση που το παιδί μπορεί να έχει στη συζυγική σχέση και στην προσωπική τους ζωή. Η μελέτη με Έλληνες άνδρες, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, έδειξε πολύ καθαρά ότι ενώ η πατρότητα, στο λόγο των ανδρών, εξέφραζε την ευκαιρία για προσωπική ολοκλήρωση, η δυνατότητά τους να την οριοθετήσουν στο πλέγμα των συζυγικών σχέσεων έμοιαζε να περνά από ουσιαστική δοκιμασία (Δραγώνα και Ναζίρη, 1995).

Ωστόσο η ψυχική διαταραχή που περιγράψαμε δεν αποτελεί κατ' ανάγκην κάποια μορφή ψυχοπαθολογίας. Αντίθετα, συχνά πρόκειται για έκφραση τυπικής εξελικτικής διεργασίας. Η σημαντική αυτή αποσταθεροποίηση μπορεί να αποτελέσει προάγγελο μιας νέας ανελικτικής πορείας. Ερευνητικά δεδομένα, στα

οποία συμπεριλαμβάνονται και δεδομένα που προέρχονται από έρευνες με Έλληνες άνδρες, εισηγούνται ότι η ενεργητική συμμετοχή του άνδρα στην εγκυμοσύνη της συντρόφου του και στη φροντίδα του βρέφους, καθώς και η θετική εμπειρία του τοκετού, του μειώνουν το άγχος και την κατάθλιψη (Liebenberg, 1973· Scott-Heyes, 1982· Teichman και Lahav, 1987· Dragonas και συνεργάτες, 1992). Επιπλέον, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε τη σχέση μεταξύ αιτίου και αιτιατού, Έλληνες και Βρετανοί άνδρες, που δε βιώνουν τη σύντροφό τους ψυχολογικά και βιολογικά αλλαχμένη λόγω της μητρότητας, τείνουν να έχουν μικρότερο άγχος και λιγότερα σωματικά και καταθλιπτικά συμπτώματα (Dragonas και συνεργάτες, 1992).

Κάποτε όμως η ψυχική αναστάτωση παίρνει οξύτερες μορφές και οργανώνεται σε βαριά ψυχική διαταραχή. Τα συνηθέστερα μοτίβα περιλαμβάνουν άρνηση της πατρότητας, φανταστική απιστία της συζύγου, ομοφυλόφιλες παραληρητικές ιδέες, υποχονδριακές παραληρητικές ιδέες, όπως, για παράδειγμα, η πεποίθηση ότι υπάρχει κάποιος κακοήθης όγκος στην κοιλιακή χώρα του άνδρα, ή ακόμα και ότι γεννά (Ginath, 1974· Millet και συνεργάτες, 1978). Η συχνότητα των ψυχωσικών διαταραχών δεν είναι γνωστή αλλά, κατά τους Benvenuti και συνεργάτες (1989), είναι σίγουρα μικρότερη από το συγγενές φαινόμενο της επιλόχειας ψύχωσης στις γυναίκες.

Η εκδραμάτιση αποτελεί μια άλλη κατηγορία ψυχατρικών προβλημάτων που συνδέονται με τη μετάβαση στην πατρότητα. Ο όρος παραπέμπει σε τύπους συμπεριφοράς που έχουν στόχο την άρνηση των συγκρούσεων που έρχονται στο προσκήνιο με την άφιξη του νέου μέλους στην οικογένεια. Οι άνδρες είτε τρέπονται σε φυγή με πολλούς και διάφορους τρόπους, ο συνηθέστερος των οποίων είναι να ρίχνονται με τα μούτρα στη δου-

λειά (Coley και James, 1976· Grossman, 1987· Gurwitt, 1989), είτε «πολεμούν» το γεγονός της μετάβασης στην πατρότητα μέσα από καβγάδες, συμπλοκές και άλλου τύπου βιαιότητες που δεν τους χαρακτηρίζουν γενικά (Jarvis, 1962· Liebenberg, 1969· Delaisi de Parseval, 1981), είτε εμφανίζουν αλλαγές στη σεξουαλική τους δραστηριότητα, όπως, για παράδειγμα, εμπλέκονται σε νέες ερωτικές σχέσεις (Jarvis, 1962· Cavenar και Butts, 1977).

Οι άνδρες που γίνονται πατέρες για πρώτη φορά εκδηλώνουν μεγαλύτερες τάσεις φυγής (Delaisi de Parseval, 1981) και αυτοί που επενδύουν λιγότερο στην εργασία κατά την εγκυμοσύνη της συντρόφου τους παίζουν και φροντίζουν περισσότερο το μωρό τους των έξι έως οκτώ μηνών (Feldman και συνεργάτες, 1983). Αντίστοιχα, οι γυναίκες των ανδρών που είναι υπεραπασχολημένοι κατά την εγκυμοσύνη διακατέχονται από μεγαλύτερη ψυχική ένταση τον πρώτο χρόνο μετά τον τοκετό (Feldman, 1987).

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ενδοψυχική και διαπροσωπική δυναμική βάσει της οποίας η πατρότητα εγγράφεται στο συγκεκριμένο πλέγμα των συζυγικών σχέσεων, τόσο κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης όσο και κατά την πρώτη μετά τον τοκετό περίοδο. Το θέμα αυτό αναλύεται σε βάθος στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη δυναμική της οικογένειας κατά τη μετάβαση στη γονική ιδιότητα.

ΠΑΤΡΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ

Το πρώτο σημαντικό πρόσωπο που συναντά το παιδί, βγαίνοντας από τη μήτρα της μητέρας, είναι ο πατέρας. Για το νεογέννητο, ο πατέρας εκπροσωπεί, κάπως συγκεχυμένα στην αρχή, όλα όσα δεν είναι γι' αυτό η μητέρα. Αναζητώντας απα-

ντήσεις στο ερώτημα πώς ο πατέρας επηρεάζει την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, η έρευνα επικεντρώνεται σε δύο μεγάλες κατευθύνσεις: η πρώτη ασχολήθηκε με τις επιπτώσεις της απουσίας του πατέρα και η δεύτερη με τις επιδράσεις της έντονης εμπλοκής του πατέρα στη φροντίδα του παιδιού του.

Η πατρική απουσία

Από το 1950 και έως το 1970, μια εποχή απολύτως επικεντρωμένη στο ρόλο και τη σημασία της μητέρας, το σχεδόν αποκλειστικό ενδιαφέρον των ερευνητών γύρω από την πατρότητα στρεφόταν στην κατανόηση του ρόλου του πατέρα, μελετώντας οικογένειες χωρίς πατέρα. Η απουσία δεν αναφερόταν μόνο στη φυσική απουσία, αλλά και στην ψυχική και συναισθηματική. Εξάλλου ο πατέρας μπορεί να είναι φυσικά παρών και ωστόσο να στερεί το παιδί του. Είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση των αυταρχικών πατέρων που είναι τυραννικοί, που φθονούν τις ικανότητες των παιδιών τους και καταπνίγουν τη δημιουργικότητα και τις προσπάθειές τους για αυτοεπιβεβαίωση, ή των πατέρων των οποίων η συναισθηματική αστάθεια δημιουργεί στα παιδιά μια κατάσταση μόνιμης ανασφάλειας (Corneau, 1991). Οι έρευνες γύρω από την πατρική απουσία βασίστηκαν στο σκεπτικό ότι συγκρίνοντας τη συμπεριφορά και την προσωπικότητα των παιδιών που μεγάλωσαν χωρίς ή με ανεπαρκή πατέρα θα μπορούσε να προσδιοριστεί, μέσα από έναν αντίστροφο δρόμο, το είδος της επιρροής του πατέρα.

Ο αριθμός αυτών των ερευνών είναι μεγάλος και τα αποτελέσματά τους συχνά αντιφατικά. Οι συσχετίσεις που εντοπίστηκαν ανάμεσα στην απουσία του πατέρα και στα χαρακτηρι-

στικά της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας των παιδιών τους θα μπορούσαν, σε γενικές γραμμές, να συνοψιστούν σε: διαταραχές στην ταυτότητα του φύλου (κυρίως στα αγόρια), ανεπάρκειες στη γνωστική σφαίρα, χαμηλή σχολική επίδοση, αδυναμία ελέγχου των ενορμήσεων και κατ' επέκταση προβλήματα συμπεριφοράς, δυσκολία αποδοχής της εξουσίας. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι τα αγόρια που βίωσαν την πατρική απουσία κάτω από τα δύο τους χρόνια εμφάνιζαν αργότερα περισσότερες δυσκολίες σε αρκετές διαστάσεις της προσωπικότητας (έδειχναν λιγότερη εμπιστοσύνη, ήταν λιγότερο εργατικά, είχαν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση) από ό,τι τα παιδιά που στερήθηκαν τον πατέρα μεταξύ τριών και πέντε ετών (Biller, 1970, 1974).

Ωστόσο η φύση της μεθοδολογίας των ερευνών γύρω από την πατρική απουσία έθεσε το δύσκολο ερώτημα κατά πόσο για τα παραπάνω αποτελέσματα ευθύνεται απαραίτητα η έλλειψη του πατέρα και όχι μια γενικότερη δυσλειτουργία της οικογένειας ή και άλλα κοινωνικά προβλήματα. Ένα επιπλέον μειονέκτημα αυτών των ερευνών ήταν ότι δεν εξέταζαν τους διαπροσωπικούς και, ακόμα περισσότερο, τους ενδοψυχικούς εκλυτικούς παράγοντες της πατρικής απουσίας καθεαυτήν.

Η πατρική λειτουργία

Η Francoise Hurstel (1987) τοποθετεί την αντιφατικότητα των αποτελεσμάτων των ερευνών γύρω από την απουσία και ανεπάρκεια του πατέρα στη σύγχυση που δημιουργείται όταν χρησιμοποιούνται αδιακρίτως οι όροι «πατρικός ρόλος» και «πατρική λειτουργία», οι οποίοι παραπέμπουν σε δύο ξεχωριστές διαστάσεις. Ο μεν πρώτος παραπέμπει σε βιογραφικά δεδομένα

και στο τι κάνει ο πατέρας, πώς είναι και πώς συμπεριφέρεται, ο δε δεύτερος στη συμβολική αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του πατέρα στο πλαίσιο του οιδιποδείου. Το ενδιαφέρον ερώτημα που προκύπτει από αυτόν το διαχωρισμό είναι κατά πόσο η φυσική παρουσία του πατέρα μέσα στην οικογένεια συνεπάγεται τη συμβολική παρουσία του πατέρα μέσα στο ίδιο το υποκείμενο. Φαίνεται πως η μια συνθήκη δεν προϋποθέτει την άλλη, μια και το οιδιπόδειο μπορεί να συγκροτηθεί παρά τη φυσική απουσία του πατέρα από την οικογένεια καθώς και το αντίθετο, μια και πολλά αγόρια και κορίτσια βρίσκονται χωρίς πατέρα στο επίπεδο του οιδιποδείου, ενώ στην οικογενειακή τους πραγματικότητα υπήρχε κάποιος πρόσωπο που ονομάζονταν πατέρας. Από τη στιγμή που τα δύο αυτά επίπεδα μπερδεύονται, είναι φυσικό, υποστηρίζει η Hurstel, τα αποτελέσματα περί πατρικής απουσίας ή παρουσίας να στερούνται εννοιολογικής εγκυρότητας.

Ο πατέρας λοιπόν καθορίζει το παιδί τόσο μέσα από τη συμβολική λειτουργία της πατρότητας όσο και, με έναν άμεσο τρόπο, μέσα από τη συναλλαγή μαζί του. Με άλλα λόγια, το πρόσωπο που ονομάζεται πατέρας καλείται να εκπληρώσει την πατρική λειτουργία σε συμβολικό επίπεδο, αλλά και να αναλάβει το ρόλο του πατέρα στην οικογένεια.

Η πρωταρχική διάσταση της πατρικής λειτουργίας συνίσταται στην απαγόρευση της συγχώνευσης μητέρας-παιδιού. Αναλύσεις από το χώρο της ψυχανάλυσης, της ανθρωπολογίας, αλλά και της ιστορίας έχουν επισημάνει το θεμελιώδη και παγκόσμιο χαρακτήρα της πατρικής λειτουργίας. Πρόκειται για τη συμβολική τομή που εισάγει το παιδί στον κόσμο της γλώσσας και του πολιτισμού και επιτρέπει στη γεννήτρια να γίνει μητέρα, παραπέμποντας και τους δύο στη βασική απαγόρευση

που διέπει το σύστημα της συγγένειας: την απαγόρευση της αιμομειξίας. Μια τομή που αποτελεί την ουσιαστική προϋπόθεση για να ενστερνιστεί το παιδί την ταυτότητα του αγοριού ή του κοριτσιού και να καταλάβει συγκεκριμένη θέση στο γενεαλογικό σύστημα. Η διπλή διαφοροποίηση των γενεών και του φύλου το εισάγει στο οιδιπόδειο και στη δόμηση της ταυτότητας (Lacan, 1966).

Έτσι, το κάθε παιδί, λέει η Francoise Hurstel (1993), γεννιέται δύο φορές: μία φορά στον κόσμο των ζώντων και μία δεύτερη στην ανθρωπότητα, στον κόσμο της γλώσσας και του πολιτισμού. Ανάμεσα στη μία και την άλλη γέννηση υπεισέρχεται το όνομα, το πρόσωπο και το χρέος του πατέρα. Στη θεμελιώδη λειτουργία του ο πατέρας για τα παιδιά αποτελεί πρωτίστως ένα όνομα, προσδεδεμένο στους κανόνες και το νόμο που δομούν τη συγγένεια και απαγορεύουν την αιμομειξία. Μέσα από την αναγνώριση αυτού του ονόματος, το παιδί ξεχωρίζει από τη μητέρα και από «μερικό αντικείμενο» καθίσταται «υποκείμενο», σύμφωνα με την ορολογία της Melanie Klein. Ως υποκείμενο, μπορεί να οικοδομήσει την ταυτότητα του φύλου και να τοποθετηθεί στην προδιαγεγραμμένη γενεαλογική θέση.

Αυτή η θεμελιώδης συμβολική λειτουργία, που θα πρέπει να είναι εξασφαλισμένη για κάθε παιδί, είναι ανεξάρτητη από το όποιο σχήμα κοινωνικής και πολιτισμικής «πραγματικότητας», τους γονικούς ρόλους και τις συγκεκριμένες συμπεριφορές. Ωστόσο υπάρχουν δύο βασικές προϋποθέσεις για την εξασφάλιση της πατρικής λειτουργίας, παρά τις όποιες πολιτισμικές διαφορές. Η πρώτη παραπέμπει στη θεσμική κατοχύρωση, από το νόμο και την κοινωνία, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του πατέρα. Η θέση του δίπλα στη μητέρα χρειάζεται να προσδιορίζεται καθαρά, ώστε το κάθε παιδί να μπορεί να

επωφεληθεί και των δύο γονιών. Η ανάληψη της πατρικής λειτουργίας θα πρέπει να επιτρέπει στον πατέρα να μιλήσει και να δράσει στο όνομά της. Ωστόσο η θεσμική κατοχύρωση είναι αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη. Τα παιδιά χρειάζεται να γνωρίζουν ποιος είναι ο πατέρας τους, ποια η καταγωγή τους και αυτή η γνώση μεταφέρεται πρωταρχικά από την ίδια τη μητέρα. Η δεύτερη βασική προϋπόθεση, λοιπόν, παραπέμπει στη μετάδοση μέσα από το λόγο της μητέρας.

Για να μπορέσει η πατρική λειτουργία να παίξει καθοριστικό ρόλο για το παιδί, χρειάζεται η μητέρα να του παραχωρήσει αυτή τη συμβολική θέση. Εάν ο πατέρας αποκλειστεί από τη μητέρα, θα παραμείνει εξίσου αποκλεισμένος και για το παιδί. Όπως ήδη ειπώθηκε, η φυσική παρουσία του πατέρα στην οικογένεια δεν προϋποθέτει και την εκ μέρους του ενσάρκωση της συμβολικής λειτουργίας (Revault d'Allonnes, 1991). Εφόσον η θέση που κατέχει στο λόγο της μητέρας παραμένει ανυπόστατη ή αγνοημένη, ο πατέρας βρίσκεται αποκλεισμένος τόσο από τη μητέρα όσο και από το παιδί του.

Αντλώντας από το χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και κυρίως από τη δουλειά του Lévi-Strauss και της Héritier, η Delaisi de Parseval (1981), χρησιμοποιώντας μια διεπιστημονική και διαπολιτισμική προσέγγιση, καταλήγει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα που μας βοηθούν να τοποθετήσουμε το ρόλο και τη λειτουργία του πατέρα σε μια νέα διάσταση.

Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι ο πατέρας δεν είναι κατ' ανάγκην ένας. Τη θέση του πατέρα, πράγμα που είναι και συνηθισμένο, μπορούν να καταλάβουν, εκτός από το γεννήτορα, και άλλα πρόσωπα, όπως αυτός που φροντίζει τη μητέρα κατά την εγκυμοσύνη, ο αδελφός της μητέρας ή του πατέρα, ο σύντροφος της μητέρας, που δεν είναι αναγκαστικά ο βιολογικός πατέρας

του παιδιού, ο μητρικός ή πατρικός παππούς, κάποιο άλλο ηλικιωμένο, έγκριτο μέλος της κοινότητας ή και άλλοι.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι η πατρική λειτουργία δεν είναι μονοδιάστατη. Σε κάθε κοινωνία είναι τουλάχιστον τρεις οι λειτουργίες του πατέρα: (α) η λειτουργία του γεννήτορα, (β) η λειτουργία του τροφού και του παιδαγωγού, (γ) η λειτουργία του ονοματοδότη και του εγγυητή των κανόνων που ρυθμίζουν το σύστημα της συγγένειας. Σε κάποιους πολιτισμούς, καθεμία από αυτές τις λειτουργίες μπορούν να ενσαρκώσουν πολλαπλοί άνδρες. Με άλλα λόγια, οι λειτουργίες του πατέρα μπορούν να συνοψιστούν και να διαχωριστούν στις λειτουργίες του «γεννήτορα» και στις λειτουργίες του «κοινωνικού πατέρα».

Αποδεχόμενοι την παραπάνω άποψη, η έλλειψη του πατέρα από την οικογένεια δε σημαίνει αναγκαστικά την αποδιοργάνωση του παιδιού και τη μη συγκρότηση του οιδιποδειού συμπλέγματος από τη στιγμή που την τρίτη διαμεσολαβητική θέση ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί καταλάβει ένα τρίτο, οικείο πρόσωπο της μητέρας. Ένας σύντροφος, ακόμα και προσωρινός, μια άλλη γυναίκα ή κάθε πρόσωπο που ωθεί τη μητέρα στο να στρέψει την επιθυμία της πέρα από το παιδί της μπορεί να συμβάλει στη διαδικασία της τριαδοποίησης, που είναι θεμελιώδης.

Στη σύγχρονη εποχή, λόγω των ραγδαίων ανακατατάξεων που συντελούνται στη σύνθεση και τη μορφή της σύγχρονης οικογένειας, η πατρική λειτουργία ασκείται όλο και πιο συχνά από κάποιον που μπορεί να μην είναι ο βιολογικός πατέρας του παιδιού. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση μας βοηθάει να επιστημονούμε τις προϋποθέσεις που εξασφαλίζουν την πατρική λειτουργία σε μια τέτοια περίπτωση. Η παρουσία ενός πατέρα είναι αποτελεσματική εφόσον: (α) ο πατέρας αναγνωρίζεται στο λόγο της μη-

τέρας, και (β) ο άνδρας που αναλαμβάνει τη θέση του πατέρα είναι σε θέση να ενστερνιστεί την πατρική λειτουργία.

Πατρικός ρόλος και συναλλαγή πατέρα-βρέφους

Το πιο πρόσφατο κύμα έρευνών, αντί να επικεντρώνεται στην απουσία του πατέρα, στρέφεται στην αυξημένη συμμετοχή του στην ανατροφή του παιδιού του και τις επιπτώσεις της μέσα από τη μελέτη πατέρων που μοιράζονται τη φροντίδα του παιδιού ή, ακόμα, είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι γι' αυτήν (Lamb και συνεργάτες, 1985· Pruett, 1983· Pleck, 1997· Radin, 1994· Russell 1983).

Τα τελευταία χρόνια πολύς λόγος γίνεται για το μεταβαλλόμενο πατρικό ρόλο και ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο (νέο είδος πατέρα), που κατά κανόνα συμμετέχει ενεργά στην καθημερινή φροντίδα και το μέγαλωμα του παιδιού του. Δυστυχώς το υλικό που διαθέτουμε είναι περισσότερο δημοσιογραφικό παρά επιστημονικό και τα συμπεράσματα που αντλούνται είναι συχνά προϊόν εντυπώσεων.

Ένα από τα συνήθη ερευνητικά ερωτήματα αφορά στο χρόνο που τα παιδιά περνούν με τον πατέρα τους και το είδος των δραστηριοτήτων σε αυτό το χρονικό διάστημα (Lamb και συνεργάτες, 1985· Pleck, 1983). Μία και η έννοια της συμμετοχής του πατέρα μπορεί να παίρνει ποικίλα περιεχόμενα, ο Lamb (1995) διαχωρίζει τρεις διαφορετικές διαστάσεις: (α) ο χρόνος που συναλλάσσεται ο πατέρας με το παιδί σε μια πρόσωπο με πρόσωπο σχέση ταΐζοντάς το, παίζοντας μαζί του κ.ά., (β) ο χρόνος που ο πατέρας είναι διαθέσιμος για το παιδί του χωρίς αναγκαστικά να συναλλάσσεται μαζί του (κάνοντας κάποια οικιακή δουλειά,

μένοντας σε ένα δωμάτιο, ενώ το παιδί βρίσκεται στο διπλανό κ.ά.), και (γ) ο βαθμός ευθύνης που αναλαμβάνει ο πατέρας σε σχέση με το παιδί του (να γνωρίζει ότι το παιδί του πρέπει να πάει στον παιδίατρο, να προγραμματίζει την επίσκεψη και να το πηγαίνει ή να κανονίζει τη φροντίδα του παιδιού όταν αυτό είναι άρρωστο κ.ο.κ.). Αμερικανικές κυρίως μελέτες της προηγούμενης δεκαετίας αποκαλύπτουν ότι ο πατέρας συναλλάσσεται απευθείας με το παιδί του κατά 20 με 25% του χρόνου που αφιερώνει η μητέρα και είναι κατά το ένα τρίτο διαθέσιμος για το παιδί. Η μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ μητέρας και πατέρα συνίσταται στο βαθμό ευθύνης. Πολλές μελέτες επισημαίνουν ότι ο πατέρας ουσιαστικά δεν αναλαμβάνει την ευθύνη σε σχέση με τη φροντίδα και την ανατροφή του παιδιού του. Στις οικογένειες που η μητέρα είναι εργαζόμενη, ο βαθμός συμμετοχής του πατέρα είναι πολύ μεγαλύτερος και η απευθείας συναλλαγή φθάνει στο 33%, ενώ η διαθεσιμότητα στο 65%. Ωστόσο η επαγγελματική απασχόληση της μητέρας δεν παίζει κανέναν απολύτως ρόλο στο βαθμό ευθύνης που αναλαμβάνει ο πατέρας. Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί ότι οι άνδρες δεν κάνουν περισσότερα όταν οι γυναίκες τους εργάζονται, αλλά αναλογικά το ποσοστό απασχόλησης ανεβαίνει, διότι εκείνες κάνουν λιγότερα.

Οι μελέτες που έχουν χρησιμοποιήσει τη μέθοδο της παρατήρησης αποκαλύπτουν ότι κυρίαρχο στοιχείο της συναλλαγής μητέρας-παιδιού είναι η φροντίδα που του προσφέρει, ενώ στην περίπτωση της συναλλαγής πατέρα-παιδιού επικρατεί το παιχνίδι. Η αλήθεια είναι ότι, σε απόλυτο χρόνο, η μητέρα παίζει με το μωρό της πολύ περισσότερο από ό,τι ο πατέρας, αλλά στο σύνολο του χρόνου που ο πατέρας περνάει με το μωρό του το παιχνίδι έχει πρωτεύουσα θέση και στο σύνολο του χρόνου που η μητέρα περνάει με το μωρό της η φροντίδα έχει, αντίστοιχα,

πρωτεύουσα θέση. Ωστόσο σε καμία περίπτωση αυτό δε σημαίνει ότι ο πατέρας είναι λιγότερο ικανός να προσφέρει φροντίδα. Οι μελέτες που εξετάζουν τις δεξιότητες μητέρας και πατέρα δείχνουν ότι κατά την πρώτη περίοδο μετά τον τοκετό και οι δύο γονείς έχουν τις ίδιες ικανότητες (Lamb, 1981). Αντίθετα από τις τρέχουσες αναπαραστάσεις περί «μητρικού ενστίκτου», οι δεξιότητες των γονιών μαθαίνονται. Όμως καθώς η μητέρα είναι αυτή που φροντίζει το βρέφος περισσότερο, γίνεται σιγά σιγά πιο ευαίσθητη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, τις ανάγκες του και στα μηνύματα που εκπέμπει, ενώ, αντίθετα, ο πατέρας αναπτύσσει λιγότερο αυτές του τις δεξιότητες και αισθάνεται μικρότερη εμπιστοσύνη. Έτσι σταδιακά οι διαφορές μεταξύ των δύο γονιών οξύνονται.

Το ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τις έρευνες με παρατήρηση είναι η διαφορετική ποιότητα στη συναλλαγή των γονιών με το βρέφος ανάλογα με την οργάνωση των συζυγικών ρόλων. Όταν στην οικογένεια υπάρχει διπλή επαγγελματική απασχόληση, η μητέρα εμφανίζεται να έχει μεγαλύτερη λεκτική συναλλαγή με το βρέφος και ο πατέρας να εμπλέκεται λιγότερο σε κοινωνικό παιχνίδι μαζί του. Πρόκειται δηλαδή για την αντίστροφη τάση που ισχύει όταν η κατανομή των ρόλων είναι συμβατική (Pedersen και συνεργάτες, 1980).

Σχετικά πρόσφατο ερευνητικό πεδίο αποτελεί η μελέτη των πατέρων που αποτελούν το κύριο πρόσωπο στη φροντίδα του βρέφους (Lamb και συνεργάτες, 1987· Russell, 1987· Pruett, 1989). Μολοντί αποτελούν έναν πολύ μικρό αριθμό ανδρών, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η διερεύνηση της «απόφασης» των ανδρών να ανατρέψουν τη συμβατική οργάνωση των συζυγικών ρόλων. Πρόκειται για μια αντιστροφή προσωρινή όπου οι άνδρες δεν έχουν επαγγελματική απασχόληση σε αντίθεση με τη γυ-

ναίκα τους ή για μια πιο μόνιμη επιλογή της καθημερινής φροντίδας του παιδιού και του νοικοκυριού ενώ η γυναίκα έχει αναλάβει το ρόλο του βασικού («προμηθευτή»). Ως προς την ερμηνεία αυτής της επιλογής, έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις, όπως ότι οι άνδρες αυτοί έχουν επαναπροσδιορίσει την έννοια της επιτυχίας και την αναζητούν κυρίως στο πλαίσιο των στενών προσωπικών δεσμών (Sheehy, 1979), ότι αξιολογούν τη γονική ιδιότητα πιο θετικά από ό,τι οι άλλοι άνδρες (Owen και συνεργάτες, 1982), ότι διαθέτουν υψηλή αυτοεκτίμηση, ανεξαρτησία και μια ανδρόγυνη προσωπικότητα (Russell, 1983· Kimball, 1984), ότι επιδιώκουν να επανορθώσουν τις συγκρούσεις που αισθάνθηκαν από έναν πατέρα της παιδικής ηλικίας που δεν ήταν διαθέσιμος ή ότι, αντίθετα, απολαμβάνουν την ταύτιση με έναν τρυφερό, προστατευτικό και συναισθηματικό πατέρα (Pruett, 1989), ή ότι επιθυμούν να συμφιλωθούν με τις απωθημένες και κατ' επέκταση διαταρακτικές («μητρικές») επιθυμίες τους (Ross, 1982). Τέλος, οι άνδρες που πενθούν την αδυναμία τους να είναι εκείνοι που θα γεννήσουν ένα παιδί κλυδωνίζονται ανάμεσα στην οικειότητα που προσφέρει η σχέση με το παιδί και τη μετουσίωση που επιτυγχάνεται μέσω της εργασίας. Στην εις βάθος μελέτη του Pruett (1989) με ένα μικρό αριθμό ανδρών που ήταν οι βασικοί τροφοί διαφαίνεται καθαρά ότι η επιλογή και ο συγκεκριμένος τρόπος φροντίδας ήταν για τον καθένα πατέρα συνάρτηση της ναρκισσιστικής του επιθυμίας να γαλουχήσει και να γαλουχηθεί.

Η μελέτη που έγινε με τους Έλληνες άνδρες έδειξε ότι οι επιλογές που συναρτώνται με τη συμμετοχή στη φροντίδα του παιδιού συνυφάνονται, σε μεγάλο βαθμό, με το είδος της συζυγικής δυναμικής αλλά και με την επιθυμία τους να βιώσουν την πατρότητα με νέους όρους. Για πολλούς άνδρες, η ενεργός συμ-

μετοχή στη φροντίδα του παιδιού δεν επιτυγχάνεται χωρίς αντιφάσεις: από τη μια πλευρά αναλαμβάνουν στην πράξη έναν άμεσο, «γυναικείο» τρόπο επαφής και επικοινωνίας με το παιδί, κάνοντας φανερή την ικανοποίηση που η συνθήκη αυτή παρέχει, και από την άλλη πλευρά αγωνίζονται να διαχειριστούν την ανατροπή των κοινωνικά προκαθορισμένων ρόλων στην ανατροφή του παιδιού (Δραγώνα και Ναζίρη, 1995).

Οι επιπτώσεις της πατρικής φροντίδας

Ερευνητικά δεδομένα εισηγούνται ότι η συμμετοχή του πατέρα στην καθημερινή φροντίδα του βρέφους τις πρώτες οκτώ εβδομάδες μετά τον τοκετό το καθιστά πιο κοινωνικό και πιο ικανό να αντιμετωπίσει αγχογόνες καταστάσεις αργότερα στην παιδική ηλικία (Parke, 1981). Εξάλλου βρέφη έξι μηνών που είχαν από την αρχή στενή σχέση με τον πατέρα τους είχαν υψηλότερη βαθμολογία στην εξελικτική κλίμακα Bailey (Pedersen και συνεργάτες, 1980). Οι Parker και Parker (1984) έδειξαν ότι εάν ένας άνδρας συμμετέχει στην καθημερινή φροντίδα με ένα συστηματικό τρόπο και για μεγάλο διάστημα έως την ηλικία των 36 μηνών, οι πιθανότητες αργότερα να κακοποιήσει σεξουαλικά είτε το παιδί του είτε οποιοδήποτε άλλο παιδί μειώνονται θεαματικά. Η στενή σχέση που δημιουργείται αποκλείει τη μετέπειτα εκμετάλλευση αυτής της οικειότητας, σωματικής και συναισθηματικής.

Η διαχρονική μελέτη, που αναφέρθηκε παραπάνω, των παιδιών των οποίων την κύρια φροντίδα είχε ο πατέρας έδειξε ότι τα παιδιά αυτά συχνά ήταν ενεργητικά, ζωντανά βρέφη, νήπια και αργότερα παιδιά σχολικής ηλικίας. Έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το εξωτερικό περιβάλλον, είχαν άνεση με τα

πολλά ερεθίσματα και είχαν κάπως υψηλότερη βαθμολογία στις σταθμισμένες εξελικτικές δοκιμασίες (Pruett, 1987· Pruett και Litzenberger, 1992).

Τις παλαιότερες μελέτες για τις επιπτώσεις που έχει η παρουσία και η συμμετοχή του πατέρα είχε απασχολήσει ο ρόλος του πατέρα ως πρότυπο του κοινωνικού του φύλου. Οι μελέτες αυτές που έγιναν γύρω στη δεκαετία του '50 διερευνούσαν συστηματικά κατά πόσο η συμμετοχή του πατέρα βρισκόταν σε συνάρτηση με την ανάπτυξη του ανδρισμού στα αγόρια. Μετά από μια σειρά αντιφατικά αποτελέσματα, φάνηκε ότι δεν είναι το φύλο του πατέρα που συμβάλλει στη δόμηση του ανδρισμού του γιου του αλλά η ζεστασιά και η φύση της σχέσης μαζί του (Payne και Mussen, 1956· Mussen και Rutherford, 1963). Έτσι, εάν πριν μια τριακονταετία τα αγόρια συντάσσονταν με το πρότυπο του ανδρισμού που καλλιεργούσε η κοινωνία όταν η σχέση με τον πατέρα χαρακτηριζόταν από ζεστασιά, σήμερα συναρτάται με πολύ λιγότερο στερεότυπα πρότυπα τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια.

Τα αποτελέσματα των θετικών επιπτώσεων της πατρικής φροντίδας αποδόθηκαν σε πολλαπλούς αιτιακούς παράγοντες: Οι γονείς υιοθετούν λιγότερο στερεότυπους ρόλους προσδιοριζόμενους από το συγκεκριμένο φύλο τους. Τα παιδιά αποκομίζουν όφελος από την παρουσία και την ενεργό συμμετοχή και των δύο γονιών αντί του ενός. Αυτό τους εξασφαλίζει μια ποικιλία ερεθισμάτων που προέρχεται από τη συναλλαγή με άτομα που έχουν διαφορετικού τύπου συμπεριφορά. Τέλος, φαίνεται ότι έχει μεγάλη σημασία το οικογενειακό περιβάλλον όπου και οι δύο γονείς μπορούν να εκφράσουν τις επιθυμίες τους και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.

Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι έχει τεράστια σημασία η

συμμετοχή του πατέρα να είναι επιθυμητή και στη μητέρα, να αποτελεί κοινή επιλογή και των δύο και να εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης οικογενειακής δυναμικής, που ορίζεται από τις συνθήκες, τις αξίες και τους λόγους που καλούν τον πατέρα για αυξημένη συμμετοχή. Με άλλα λόγια, οι επιπτώσεις της συμμετοχής του πατέρα μπορεί να συναρτώνται πολύ περισσότερο με το οικογενειακό πλαίσιο παρά με τη συμμετοχή καθεαυτήν. Έτσι, η αυξημένη συμμετοχή του πατέρα μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να έχει θετικές επιπτώσεις και σε άλλες αρνητικές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ABELIN, E.L. (1975). «Some further observations and comments on the earliest role of the father». *International Journal of Psychoanalysis*, 56, 293-302.
- ATKINSON, A.K. (1979). Postpartum depression in primiparous parents: Caretaking demands and postpartum expectations. *Αδημοσίευτη διατριβή*, Wayne State University.
- BENEDEK, T. (1970). Parenthood during the life cycle, στο E.J. Anthony και T. Benedek (επιμ.) *Parenthood: Its Psychology and Psychopathology*. Boston: Little Brown, 185-206.
- BENVENUTI, P., MARCHETTI, G., TOZZI, G. and PAZZAGLI, A. (1989). «Psychological and psychopathological problems of fatherhood». *Journal of Psychosomatic Obstetrics and Gynaecology*, 10, 35-41.
- BILLER, H. (1970). «Father absence and the personality development of the male child». *Developmental Psychology*, 2, 181-201.
- BILLER, H. (1974). Paternal deprivation, cognitive functioning and the feminized classroom, στο A. Davids (επιμ.) *Child Personality and Psychopathology*. New York: Wiley.

- BORGEN, L.Y. (1989). «Pregnancy symptoms in the expectant man». *Journal of Psychosomatic Obstetrics and Gynaecology*, 10, 43-51.
- BURLINGHAM, D. (1973). «The proedipal infant-father relationship». *Psychoanalytic Study of the Child*, 28, 23-47.
- CAVERAR, J.O. and BUTTS, N.T. (1977). «Fatherhood and emotional illness». *American Journal of Psychiatry*, 143, 4, 429-431.
- COLEY, D. and JAMES, B. (1976). «Delivery: A trauma for fathers?» *The Family Coordinator*, 25, 359-363.
- CORNEAU, G. (1991). *Absent Fathers, Lost Sons*. Boston: Shambhala.
- DELAISI DE PARSEVAL, G. (1981). *La part du père*. Paris: Le Seuil.
- DEUTSCHER, M. (1971). First pregnancy and family formation, στο D. Milman, G. Goldman (επιμ.) *Psychoanalytic Contributions to Community Psychology*. Springfield, Ill: Thomas.
- DIAMOND, M.J. (1986). «Becoming a father: A psychoanalytic perspective on the forgotten parent». *The Psychoanalytic Review*, 73, 4, 445-468.
- ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ., NAZIPH, Δ. (1995). *Οδύοντας προς την πατρότητα: Εξιχνίαση μιας παραγνωρισμένης πορείας*. Αθήνα: Εξάντας, Τρίαψις Λόγος.
- DRAGONAS, TH., THORPE, K. and GOLDING, J. (1992). «Transition to the fatherhood: A cross-cultural comparison». *Journal of Psychosomatic Obstetrics and Gynaecology*, 13, 1-19.
- ERIKSON, E.H. (1963). *Childhood and Society*. New York: Norton.
- FASTEAU, M. (1974). *The Male Machine*. New York: McGraw-Hill.
- FELDMAN, S.S. (1987). Predicting strain in mothers and fathers of 6-month-old infants, στο Ph. Berman και F. Pedersen (επιμ.) *Mens Transitions to Fatherhood: Longitudinal Studies of Early Family Experience*. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum, 13-35.
- FELDMAN, S.S., NASH, S. C. and ASCHENBRENNER, B.G. (1983). «Antecedents of fathering». *Child Development*, 54, 1628-1636.
- GERZI, S. and BERMAN, E. (1981). «Emotional reactions of expectant fathers to their wives' first pregnancy». *British Journal of Medical Psychology*, 54, 259-265.

- GINATH, Y. (1974). «Psychoses in males in relation to their wives' pregnancy and childbirth». *Israel Annals of Psychiatry*, 12, 227-237.
- GREENACRE, P. (1966). «Problems of over-idealization of the analyst and of analysis». *Psychoanalytic Study of the Child*, 21, 193-221.
- GREENBERG, M. and MORRIS, N. (1974). «Engrossment: The newborn's impact upon the father». *American Journal of Orthopsychiatry*, 44, 520-531.
- GROSSMAN, F.K. (1987). Separate and together: Men's autonomy and affiliation in the transition to parenthood, στο Ph. Berman και F. Pedersen (επιμ.) *Men's Transitions to Parenthood*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 89-112.
- GROSSMAN, F.K., EICHLER, L.S. and WINICKOFF, L.S. (1980). *Pregnancy, Birth and Parenthood*. San Francisco: Jossey-Bass.
- GURWITT, A.R. (1976). «Aspects of prospective fatherhood: A case report». *Psychoanalytic Study of the Child*, 31, 237-271. New Haven: Yale University Press.
- GURWITT, A. (1989). Flight from fatherhood, στο S. Cath, A. Gurwitt και L. Gunsberg (επιμ.) *Fathers and Families*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press, 167-188.
- HURSTEL, F. (1987). «La fonction paternelle aujourd'hui: Problemes de théorie et questions d'actualité». *Enfance*, 40, 1-2, 163-179.
- HURSTEL, F. (1993). Social role and psychological function of the father in the family of today. Πρακτικά Συνεδρίου *Fathers in Families of Tomorrow*. Δαυία: Υπουργείο Κοινωνικών Θεμάτων.
- HYMAN, J.P. (1995). Shifting patterns of fathering in the first year of life: On intimacy between fathers and their babies, στο L. Shapiro, M.J. Diamond M. Greenberg (επιμ.) *Becoming a father: Contemporary social developmental and clinical perspectives* (σ. 256-267). New York: Springer Publishing Co.
- JARVIS, W. (1962). «Some effects of pregnancy and childbirth on men». *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 10, 4, 689-700.

- KIMBALL, G. (1984). Why do couples role share?, *αδημοσίευτη μελέτη*, University of California, Chico, California.
- KUBIE, L. (1974). «The drive to become both sexes». *Psychoanalytic Quarterly*, 43, 349-426.
- LACAN, L. (1966). *Ecrits*. Paris: Editions du Seuil.
- LAMB, M.E., PLECK, J.H., CHARNOV, E.L., LEVINE, J.A. (1985). «Paternal behavior in humans». *American Zoologist*, 25, 883-894.
- LAMB, M.E., PLECK, J.H., CHARNOV, E.L. and LEVINE, J.A. (1987). A biosocial perspective on paternal behavior and involvement, στο J.B. Lancaster, J. Altmann, A.S. Rossi και L.R. Sherrod (επιμ.) *Parenting Across Life Span: Biosocial Dimensions*. Hawthorne, N.Y.: Aldine, 111-142.
- LAMB, M.E. (1981). The development of father-infant relationships, στο M.E. Lamb (επιμ.) *The Role of the Father in Child Development*, pp. 459-488. New York: Wiley.
- LAMB, M.E. (1995). The changing roles of fathers, στο J.L. Shapiro, M. Diamond, M. Greenberg (επιμ.) *Becoming a Father*. New York: Springer Publishing Company, 18-35.
- LEWIS, C. (1982). A feeling you can't scratch? The effect of pregnancy and birth on married men, στο N. Beail και J. McGuire (επιμ.) *Fathers: Psychological Perspectives*. London: Junction Books, 43-70.
- LIEBENBERG, B. (1969). «Expectant fathers». *Child and Family*, 8, 265-277.
- LIEBENBERG, B. (1973). Expectant fathers., στο P.M. Shereshefsky και Yarrow, R.F. (επιμ.) *Psychological Aspects of First Pregnancy and Postnatal Adaptation*. Raven Press: New York.
- LIPKIN, M. JR. and LAMB, M.E. (1982). «The couvade: An epidemiological study». *Annals of Internal Medicine*, 96, 509-511.
- MAHLER, M. (1968). *On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation*. New York: International University Press.
- MAHLER, M.S., PINE, F. and BERGMAN, A. (1975). *The Psychological Birth of the Human Infant*. New York: Basic Books.

- MILLET, L., KARKOUS, E., JORDA, P. and CABAL, P. (1978). «Les psychonévroses puerpérales chez l'homme». *Annales Médico-Psychologiques*, 136, 417-449.
- MUSSEN, P.H. and RUTHERFORD, E. (1963). «Parent-child relations and parental personality in relation to young children's sex-role preferences». *Child Development*, 34, 589-607.
- OSOFSKY, H. (1982). «Expectant and new fatherhood as a developmental crisis». *Bulletin of the Menninger Clinic*, 46, 3, 209-230.
- OSOFSKY, H.J., OSOFSKY, J.D. (1980). Normal adaptation to pregnancy and new parenthood, στο P.M. Taylor (επιμ.) *Parent-Infant Relationships*. New York: Grune & Stratton, 25-48.
- OSOFSKY, H.J., CULP, R.E. (1989). Risk factors in the transition to fatherhood, στο S. Cath, A. Gurwitt και L. Gunsberg (επιμ.) *Fathers and their Families*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press, 145-165.
- OWEN, M.T., CHASE-LANDSDALE, L. and LAMB, M.E. (1982). The relationship between mother-infant and father-infant attachment, *αδημοσίευτο κείμενο*, University of Michigan.
- PARKE, R. (1981). *Fathers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- PARKER, H., PARKER, S. (1984). «Cultural rules, rituals, and behavior regulation». *American Anthropologist*, 86, 584-600.
- PAYNE, D.E., MUSSEN, P. H. (1956). «Parent-child relations and father identification among adolescent boys». *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 52, 358-362.
- PEDERSEN, F.A., ANDERSON, B.J., and CAIN, R.L. (1980). Parent-infant and husband-wife interactions observed at age five months, στο F. Pedersen (επιμ.) *The Father-Infant Relationship: Observational Studies in the Family Setting*, New York, Praeger.
- PLECK, J.H. (1983). Husbands' paid work and family roles: Current research issues, στο H. Lopata και J.H. Pleck (επιμ.) *Research in the Interweave of Social Roles*, τόμ. 3. Greenwich, Ct: JA I Press.
- PLECK, J.H. (1997). Paternal involvement levels, sources and con-

- sequences, στο M.E. Lamb (επιμ.) *The Role of the Father in Child Development*, 3η εκδ. New York: Wiley.
- PRUETT, K., LITZENBERGER, M. (1992). «Latency development in children of primary nurturing fathers: Eight-year follow up». *Psychoanalytic Study of the Child*, 47, 85-101.
- PRUETT, K.D. (1983). «Infants of primary nurturing fathers». *The Psychoanalytic Study of the Child*, 38, 257-277.
- PRUETT, K.D. (1987). *The Nurturing Father*. New York: Warner Books.
- PRUETT, K.D. (1989). The nurturing male: A longitudinal study of primary fathers, στο S. Cath, A. Gurwitt και L. Gunsberg (επιμ.) *Fathers and their Families*. Hillsdale, NJ: the Analytic Press, 39-405.
- RADIN, N. (1994). Primary caregiving and role-sharing, στο A.E. Goffried, A.W. Gottfried (επιμ.) *Redefining Families: implications for Children's Development*. New York: Plenum.
- REVAULT D'ALLONNES, C. (1991). *Etre, Faire, Avoir un Enfant*. Paris: Plon.
- ROSS, J.M. (1982). The roots of fatherhood: Excursions into a lost literature, στο S.H. Cath, A.R. Gurwitt και J.M. Ross (επιμ.) *Father and Child: Developmental and Clinical Perspectives*, Boston, Little Brown, 3-20.
- RUSSELL, G. (1983). *The Changing Role of Fathers?* St. Lucia: University of Queensland Press.
- RUSSELL, G. (1987). Problems in role-reversed families, στο C. Lewis και M. O'Brien (επιμ.) *Reassessing Fatherhood*. London: Sage Publications, 161-179.
- SCOTT-HEYES, G. (1982). The experience of perinatal paternity and its relation to pregnancy and childbirth, στο N. Beail και J. McGuire (επιμ.) *Fathers: Psychological Perspectives* (23-42). London: Junction Books.
- SHEEHY, G. (1979). «Introducing the postponing generation». *Esquire*, 92, 4, 25-33.

- TEICHMAN, Y. and LAHAV, Y. (1987). «Expectant fathers: Emotional reactions, physical symptoms and coping styles». *British Journal of Medical Psychology*, 60, 225-232.
- TRAD, P.V. (1990). *Infant Previewing: Predicting and Sharing Interpersonal Outcome*. New York: Springer-Verlag.
- TRETHOWAN, W.H. (1968). «The couvade syndrome-some further observations». *Journal of Psychosomatic Research*, 12, 107-115.
- TRETHOWAN, W.H. and CONLON, M.F. (1965). «The couvade syndrome». *British Journal of Psychiatry*, 111, 57-66.
- ZASLOW, M.J., PEDERSEN, F.A., CAIN, R.L., SUWALSKY, J.T.D. and KRAMER, E.L. (1985). «Depressed moods in new fathers: Associations with parent-infant interaction». *Psychology Monographs*, 11, 2, 135-150.
- ZILBOORG, G. (1931). «Depressive reactions related to parenthood». *American Journal of Psychiatry*, 10, 927-962.